
Franz Thiard de Laforest (1838.-1911.) autor knjige “Die Bocche di Cattaro”, 1898.

Nada Grčević

Samostalni istraživač

Izvorni znanstveni rad

UDK – 77 Laforest, F. Th. de

908(497.5 Split)*18*(049.3)

20. 11. 2003.

Zanimljivu ličnost fotografa Franza Thiarda de Laforesta, Bečanina i potomka stare burgundske porodice Thiard de Bissy iz 16. stoljeća, prikazala sam nedavno u radu o Laforestu kao autoru fotografija i teksta u knjizi o Splitu i njegovim starinama iz 1878. godine.¹ Tom sam prilikom spomenula njegovu ranu pojavu u Zadru i Šibeniku 60-ih godina 19. stoljeća, a potom sam ukazala na Laforestovu svestranu djelatnost u Splitu, gdje sam ga u sedamdesetim godinama pratila kao fotografa, pisca knjige o splitskim i salonitanskim spomenicima, nakladnika i kreatora jedine u nas knjige koja je bila ilustrirana originalnim kopijama vlastitih fotografija. Laforesta sam u tom tekstu prikazala kao lucidnog, dobro

Nakon prikaza knjige o Splitu i njegovim starinama bečkog fotografa Franza Thiarda de Lafresta u prethodnom broju Peristila, autorica sada govori o njegovoj drugoj knjizi “Die Bocche di Cattaro” iz 1898. i do sada nepoznatog teksta o Tripi Kokolji — kamenčić koji je nedostajao. U ovom napisu najprije se bavi dijelovima knjige koji su pretežno putopisnog karaktera, da bi zatim, u poglavlju o Madoninu otoku, ukazala na jedan do sada nepoznati Laforestov tekst o perastanskom slikaru Tripi Kokolji, koji je nakon školovanja u Veneciji, svojim vrlo kvalitetnim slikama opremio i ukrasio crkvu Gospe od Škrpjela na otočiću pred Perastom. Autorica u tom tekstu pronalazi mnogo originalnosti i snionosti naročito u ocjenjivanju Kokoljina djela i konstatira da je Laforestova valorizacija iz 1898. bila, od svih tekstova o toj temi najbliža suvremenim pogledima i ocjenama dr. Krune Prijatelja, objavljenih u njegovu kapitalnom djelu o Tripi Kokolji iz 1952. godine.

informiranog promatrača i minucioznog opisivača svega viđenog, i to u riječi i slici.

Tom sam prilikom detaljnije opisala kompliciranu fotografsku tehniku tzv. mokre ploče, kojom se tada jedino mogao služiti, ali i koju je izvrsno svladao. Zbog boljeg razumijevanja njegova rada u takvim okolnostima s mnogo sam detalja opisala upravo njegove snimke Dioklecijanove palače, kojima je knjiga i bila opremljena.

¹ “Peristil” 45, 2002., str. 167–182.

Govoreći o knjizi, otkrivala sam autorovu znatizeljnu, talent, studioznost pristupa i ambiciju da na temelju radova uglednih znanstvenika i vlastite fotografske dokumentacije stvori solidno i vjerodostojno djelo, koje će, dopunjeno prikazima ljepota grada, klime i simpatičnih žitelja, privući pažnju tada već velikog broja stranih posjetitelja i ujedno poticati zanimanje još širega kruga zainteresiranih putnika. Vrijeme je pokazalo da su se njegove ambicije ostvarile, a knjiga *Split i njegove starine* bila je prezentirana javnosti punih 16 godina prije Bulićeva *Vođe po Spljetu i Solinu*.

Dvadeset godina kasnije, na jednom drugom prostoru i u drugom vremenu, Laforest će svojim tekstovima i fotografijama i opet odigrati ulogu prethodnika, samo ovog puta s mnogo većom vremenskom prednošću u odnosu na kasnije obrađivače njegovih tema. Radi se, naravno, o knjizi o Boki kotorskoj, objavljenoj u Splitu 1898. godine, koja u njemačkom originalu nosi naslov:

DIE BOCCHEN DI CATTARO

von Franz Thiard de Laforest

Verfasser von "Spalato und seine Alterthümer" mit zehnten vom Verfasser aufgenommenen Photographien in Lichtdruck.

Dodatak naslovu koji u prijevodu glasi: Autor knjige "Split i njegove starine", uz napomenu da je knjiga opremljena s deset autorovih fotografija u tehnici svjetlotiska, pokazuje da se pisac s ponosom referira na raniji uspjeh i da će nova knjiga, i opet opremljena s deset fotografija, zapravo biti druga u nizu.

Upravo me ta činjenica, a posebno tek sada uočen dodatak na kraju teksta s popisom 190 velikih fotografija objavljenih istovremeno u voluminoznom albumu *Album von Dalmatien*, navela da i ovu knjigu, svakako radi što šireg sagledavanja života i rada Franza Thiarda de Laforesta, prikazem u istoj znanstvenoj publikaciji, i to kao drugi rad u nizu.

Knjiga o Kotoru, u usporedbi s onom splitskom, i opet je kompletna kreacija Franza Thiarda de Laforesta, koji ponovno figurira kao autor teksta, autor fotografskih ilustracija i nakladnik. Knjige su tiskane u vremenskom razmaku od 20 godina i obje su u broširanoj verziji, (22,5x15,5 cm), s tom razlikom da je dio naklade *Spalato und seine Altethümer* objavljen i u tvrdom uvezu, pa djeluje voluminoznije i reprezentativnije, naročito zbog dodanih desetak kartona na kojima su kaširane originalne fotografske kopije. Knjiga *Die Bocche di Cattaro* objavljena je samo u mekom uvezu, a desetak fotografskih ilustracija u tehnici svjetlotiska otisnuto je uz tekst unutar knjige.² Kako ilustracije više nisu trebale biti kaširane, otpalo je deset kartona, pa je izgled knjige nešto skromniji, ali s obzirom na raspored fotografija i njihovu dobru grafičku izvedbu i suvremeniji.

Kad je već riječ o suvremenosti, a radi se o vremenu na samom kraju 19. stoljeća, treba za usporedbu spomenuti gotovo istovremeni veliki vodič po Dalmaciji Reinhardta E. Petermanna iz 1899. godine, koji je, poput neke knjige iz osamdesetih godina istog stoljeća, ilustriran gravurama izvedenima često po fotografijama, pa prema Laforestovoj knjizi o Boki kotorskoj djeluje kao svojevrsan anakronizam, i to tim više što je objavljen u Beču, koji je, zahvaljujući djelovanju profesora J. M. Edera³, bio u to vrijeme jedan od vodećih svjetskih centara modernih fotografskih i grafičkih postupaka. Petermannu je, osim toga, već bio poznat Laforestov rad na polju fotografske dokumentacije i ilustracije, što je vidljivo po bilješci na str. 552 njegova vodiča u kojoj doslovce kaže: "Gute Photographien der Bocche und Dalmatien überhaupt bei P. Thiard v. Laforest", ne spominjući pritom da je od "tih dobrih Laforestovih fotografija" čak pet iskoristio kao predloške za grafičke ilustracije u svojoj knjizi, i to jednu iz Splita i četiri iz Boke i Budve. Ovdje treba naglasiti i činjenicu da je Laforest svoju knjigu o Kotoru objavio i tiskao u Splitu, dakle daleko od svjetskih tiskarskih centara, i da je vlastitu suvremenost uspio ostvariti u maloj domaćoj tiskari, koju ističe na naslovnici.⁴

Laforestova knjiga o Boki kotorskoj počinje kratkim predgovorom, u kojem se autor duhovito obraća čitaocu i blago ga upozorava kako ga neće strašiti debelom knjigom nego će opis Boke, dijela Crne Gore kao i sažetak iz povijesti tih zemalja stisnuti na najmanju moguću mjeru. Uvjerava ga zatim da će, usprkos kratkoći teksta, u knjizi naći sve što je o tom području vrijedno znati. Laforest iznosi potom svoju namjeru i nadu da knjiga bude jednako vodič turistima koji su u zemlju već stigli kao i onima koji taj "lijepi i zanimljivi kutak zemlje" još nisu vidjeli, pa bi njegovo djelo, popraćeno vlastitim fotografskim ilustracijama, trebalo u njima pobuditi želju da ga posjete.

Sasvim na kraju, Laforest se posebno ograđuje od autorstva i svojega mišljenja o legendama, koje samo prenosi iz starih kronika, iz čega bi se moglo zaključiti da su ostali tekstovi, opisi i ocjene plod njegovih vlastitih autorskih istraživanja i razmišljanja.

² Od dva sačuvana primjerka knjige jedan je u Nacionalnoj i sveučiličnoj knjižnici u Zagrebu, a drugi je kod autorove unuke gđe. Lidije Laforest u Zagrebu.

³ Josef Maria Eder (1855.–1944.), međunarodno priznat bečki fotohistoričar, značajni promicatelj fotografije u svim znanstvenim primjenama.

⁴ *Druck von Karl Russo, Spalato 1898.*

⁵ Objavljeno u: "Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti", br. 287, 1952.

Odijeljeno panoramskom fotografijom Herceg Novog, koja je otisnuta na posebnom listu, započinje zatim opsežan tekstovni dio knjige, koji je podijeljen u nekoliko poglavlja. Svako od njih koncipirano je i obrađeno kao zasebna i sadržajno zaokružena cjelina.

Naslovi poglavlja, a ima ih šest, najavljuju zanimljivo štivo, koje, osim toga, u vrijeme objavljivanja knjige 1898. godine, na tom području nije imalo prethodnika. Redaju se tako naslovi koje navodim u originalu uz slobodni prijevod u zagradama:

1. Fahrt nach Cattaro (Putovanje do Kotora)
2. Cattaro (Kotor)
3. Ein Ausflug nach Montenegro (Izlet u Crnu Goru)
4. Geschichtliches über die Bocche (Povijesni pregled Boke)
5. Das Triphonfest und die Marinezza (Svečanost sv. Tripuna i Bokeljska mornarica)
6. Die Legende von Madonna Insel (Legenda o Madoninu otoku)

Po samim naslovima pojedinih poglavlja vidi se da se ovdje nikako ne radi o vodiču, kako je u uvodu bilo sugerirano. Laforestove ambicije očito su bile mnogo veće, što se ranije pokazalo i u knjizi o Splitu, pa se vodič djelomično pretvorio u putopis, i to počesto vrlo originalan i pun osobnih zapažanja. Na dva mjesta Laforest se, i opet kao u knjizi o Splitu, upustio u povijesna razmatranja, koja su, pokazalo se, bila njegova trajna preokupacija. Dva posljednja poglavlja već su potpuno na području kulture, običaja, tradicionalnih društvenih manifestacija i umjetnosti. Upravo u njima, a naročito u razmatranju života i djela Tripa Kokolja u poglavlju o otočiću i crkvi Gospe od Škrpjela na kraju knjige, Laforest je ostvario vrijedan, a i originalan doprinos kulturnoj povijesti Boke kotorske, pa ćemo i mi, naročito s gledišta struke, a i usmjerenja našeg časopisa, posebnu pozornost posvetiti tom dijelu teksta.

Kamenčić koji je nedostajao

Prije nego pristupimo prikazu i razradi Laforestova teksta o Tripunu Kokolji i njegovu djelu u crkvi Gospe od Škrpjela moramo značenje tog teksta sagledati u vremenu i prostoru

u kojem je nastao, kako bismo ga mogli potpunije promatrati i vrednovati prvenstveno mjerilima njegova doba a zatim i bolje razumjeti iz više nego stogodišnje distance našega vremena.

Od svih napisa i radova o Tripu Kokolji, od 1811., kad mu se ime prvi put spominje, do 1952. godine, kada je bila objavljena najkompletnija studija o njemu iz pera Krune Prijatelja, Laforestov se tekst u knjizi *Die Bocche di Cattaro* iz 1898. godine vremenski našao negdje u sredini. Kako je upravo Kruno Prijatelj, u svom opsežnom djelu pod naslovom *Slikar Tripo Kokolja, 1661-1713*,⁵ jedno poglavlje posvetio literaturi o Kokolji, u razradi naše teme poslužit ćemo se tim, do sada najpotpunijim, bibliografskim pregledom.

U prvom dijelu, koji prethodi Laforestovu vremenu, najprije je naveden pisac Appendini, koji je 1811. godine, govoreći o velikim ljudima Perasta, spomenuo i Kokolju (Cocoglia) i kazao da mu se pripisuju krasne slike na otočiću Gospe od Perasta, ali mu tada nije bilo poznato vrijeme kada je Kokolja živio.

Dalje se spominje kanonik Vicko Balović, koji je 1823. detaljno opisao škrpjelsko svetište i slikarije u njemu. Zanimljivo je da je on pokušao naći i razlog što se nije raširila slava Kokoljina i da ga je našao u činjenici što nije, po završenom školovanju u najboljoj školi toga vremena, napustio rodni kraj.

Naglašava se zatim da je prvi opširniji rad o Kokolji (Kokoljiću) dao 1854. godine I. Kukuljević u Arhivu za povjestnicu jugoslavensku (str. 253—256). On sam, u bilješki na str. 254, kaže da je opis slika dobio od kanonika Antuna Bašića iz Kotora, uz nadopunu majora Mih. Sabljara.

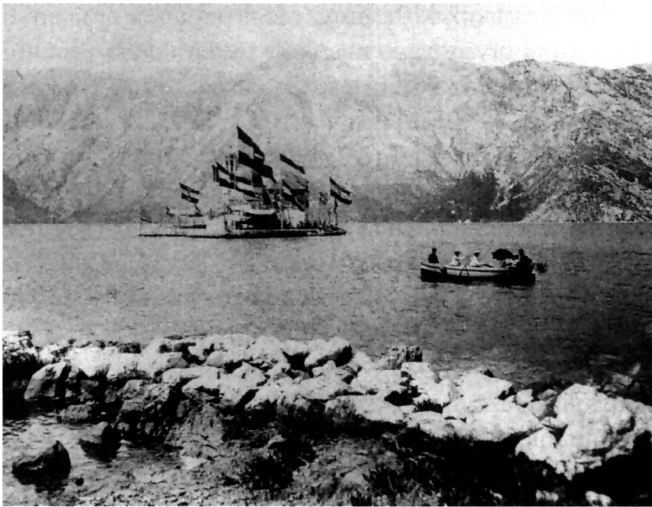
Kukuljević je pak bio glavni izvor Ljubiću, koji u svom *Dizionariju* iz 1856. spominje slike u Gospi od Škrpjela, a njegove podatke uglavnom ponavlja Gelcich 1879. godine.

Isad bi trebalo očekivati da bude spomenut Laforestov tekst o Gospi od Škrpjela i slikaru Tripunu Kokolji iz knjige o Boki kotorskoj, objavljene 1898. godine. A nema ga. Ne istražujemo razloge, ali napominjemo da je Laforestova knjiga *Die Bocche di Cattaro* bila u drugom izdanju tiskana 1918. godine, a 1929. citirana kao glavni izvor podataka za natuknicu *Cattaro* u velikom Brockhausovu leksikonu (str. 682)⁶ i da je dakle, mogla i morala biti poznata širokom krugu korisnika. Osim toga, po jedan primjerak od svakog izdanja čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Kruni Prijatelju bio je iz tog vremena poznat samo *Führer durch Dalmatien* Reinharda B. Petermanna, objavljen u Beču 1899. godine, dakle godinu dana iza Laforestove knjige, a našao je mjesto u njegovoj bibliografiji iako se u tom vodiču Gospa od Škrpjela i Tripun Kokolja spominju samo u jednoj jedinjoj rečenici.⁷

⁶ Puni naslov glasi: *Der grosse Brockhaus, Handbuch des Wissens in zwanzig Bänden*, Leipzig 1929. Pod natuknicom *Cattaro* u bilješki stoji: "De Laforest: Die Bocche di Cattaro, Spalato 1898." (str. 682).

⁷ U originalu ta rečenica glasi: "Im Innern der kürzlich restaurierten Kirche fallen vor allem zwei Reihen von Bildern auf, welche der Perastiner Maler Tripo Kokoljić (Cocaglia), 1661.–1718. geschaffen hat."

1. Otok Gospe od Škrpjela u vrijeme svečanosti (15. kolovoza)

Punih 27 godina iza Laforestova teksta javlja se E. Laszowski s natuknicom *Kokoljić Trifun (Cocoglia)* u knjizi *Znameniti i zaslužni Hrvati* iz 1925. godine (str. 136). Trebalo bi ovdje spomenuti i jednu nelogičnost, koja će nam kasnije trebati za usporedbu s drugim autorima. Laszowski, naime, tvrdi da je Kokolja slijedio mletačku renesansnu školu, dok je Laforest, toliko godina ranije, imao za naše vrijeme mnogo prihvatljivije mišljenje.

Idući je autor u tom nizu Ivo Stjepčević, koji 1926. objavljuje knjižicu *Vođa po Kotoru*. I on, kojemu su oba izdanja Laforestove knjige bila doslovce pri ruci (koristio se Laforestovim ilustracijama!), upada u istu zabludu i kod Kokolje vidi "jasan" utjecaj škole Paola Veronesea, pa i Tiziana (a Tiziana ranije spominje i Kukuljević), što je u još većoj suprotnosti s Laforestom. Tomu je, naime, bilo jasno da je u Kokoljino doba "sjajna epoha talijanskih slikara bila već odavno prošla".

Nedavno sam uspjela pronaći i drugu Stjepčevićevu knjigu. To je *Führer durch Kotor (Cattaro) und die Bocche* iz 1927. godine, koja je zapravo njemačka verzija one prve, pa i tu knjigu dodajem, Prijateljevoj bibliografiji.

Pri kraju poglavlja, kojem Prijatelj daje naslov *Kokolja u literaturi*, spominje se i naglašava ime najzaslužnijeg istraživača osobnosti Tripa Kokolje, Pavla Butorca, koji je u članku *Dela Tripa Kokolje u svetištu Gospe od Škrpjela*⁸ dao opširan opis Kokoljinih radova, povećavši inventar njegovih djela.

A kuda sada s Laforestom? Kuda s kameančićem koji je nedostajao? Drago nam je da smo ga napokon našli i da smo ga nakon toliko godina mogli staviti na zasluženno mjesto.

Posebno mi je drago da sam za Laforestova zapažanja i razmišljanja najrelevantniju potvrdu našla upravo u djelu Krune Prijatelja, koji je, eto, baš njegovo mjesto u svom opsežnom pregledu literature o Kokolji ostavio vakantnim.

Gledajući iz ove perspektive, vjerujem da će nam dio Laforestova teksta posvećenog Gospi od Škrpjela i Tripu Kokolji sada postati zanimljivijim i da ćemo njegove plauzibilne i često smione zaključke moći prihvatiti kritički, s pozicije vremena u kojem su nastale, i dobronamjerno, iz današnje pozicije struke.

Legenda o Madoninu otoku

U poglavlju pod naslovom *Die Legende von der Madonna Insel* Laforest priča, na svoj prepoznatljiv način, priču o Gospi od Škrpjela kako ju je našao u starim kronikama, ogrativši se još ranije, u predgovoru knjige, vlastitog udjela u njoj. Iznosi, dakle, poznatu legendu o Madoninoj slici, koju su u noći 22. srpnja 1452. dva ribara, braća Mortešić, našla na jednom grebenu ispred Perasta. Građani su odlučili na tom mjestu sagraditi crkvu, ali kako za to nije bilo dovoljno mjesta, magistrat je dao nalog da svi posjednici čamaca na to mjesto dovoze kamenje i da ga potapaju oko grebena. U relativno kratkom vremenu navezeno je toliko kamena da se mogla sagraditi malena crkvice. Kako je prvobitna stijena nalikovala klesarskom dljetu, škrpjelu, crkva je dobila ime Gospa od Škrpjela.

Na mjestu prvobitne crkve sagrađena je 1630. godine nova, veća crkva, a običaj potapanja kamenja nastavljen je i dalje, pa se održao sve do našeg vremena. Svake godine na isti dan, uz veliku svečanost, baca se od tada u more novo kamenje i otočić postaje sve veći.

Jednu od takvih svečanosti ovjekovječio je Laforest na snimci otočića okićenog velikim zastavama, od kojih su neke nadvisile i sam zvonik (sl. 1). Na jednoj drugoj Laforestovoj fotografiji, koja je kao ilustracija dodana poglavlju o Madoninu otoku, prikazana su oba otočića pred Perastom, Sv. Đorđe i Gospa od Škrpjela, sa starinskim parobrodom u prednjem planu, koji svjedoči o vremenu nastanka slike (sl. 2). Nova je crkva sagrađena 1630., po Laforestovu sudu u bizantinskom stilu. Ima samo jedan brod koji je od apsida odijeljen velikim lukom, a sama apsida ima oblik hrama sa okruglom kupolom i tri prozora. Veliki oltar od denoveškog mramora sagradio je Antonio Giuseppe Capellano sa svojim sinovima 1796. godine.

⁸ "Nova Evropa", XXVII, Zagreb 1934.

2. Otočići kod
Perasta

Laforest dalje nastavlja (citiramo integralni tekst u prijevodu): “Ukrašavanje crkve preuzeo je peraštanski slikar Triphone Kokolja, rođen 1661., umro, u Korčuli 1713. godine. Njegovo je ime u povijesti umjetnosti potpuno nepoznato jer nije nikada istupio u javnosti i jer je svoj život i svoju umjetnost posvetio samo svojoj domovini. Već kao dječak pokazivao je darovitost i sklonost prema slikarstvu, pa su ga poslali na nauk u Veneciju. Tada je doduše sjajno doba talijanskih slikara bilo već davno prošlo, i premda njegovim slikama nedostaje završna dotjeranost, njegova su djela ipak radovi značajnog umjetnika. Ona pokazuju genijalnost u kompoziciji, uspješnost u grupiranju, majstorsku razdiobu svjetla i sjene, dobar crtež i izvrstan kolorit.

Koliko se tisuća ljudi već provezlo pored tog otočića a da nisu ni naslutili kakva se riznica umjetnosti nalazi u toj crkvi. Želio bih da ovi reci potaknu prijatelje umjetnosti da je posjete.”

I dalje: “U crkvi se nalazi ne manje od 49 većih i manjih slika, slikanih Kokoljinom rukom. Iznad razdjelnog luka prikazano je Marijino krunjenje. Na lijevoj strani broda Marijina smrt zauzima čitavu dužinu zida. Ispod te slike nalazi se šest manjih, dok se na desnom zidu nalaze dvije velike slike gore i osam manjih dolje. U desnom kutu pokraj vrata je Kokoljin portret. Strop broda je na osebujan način podijeljen na mnoštvo manjih i većih polja u šesterokutnom, peterokutnom, trokutnom i križnom obliku. Na sredini se

nalazi dugi četverokut, najveća slika, koja prikazuje Marijino uznesenje na nebo. Sva ostala polja ispunjena su slikama iz Marijina života. Ona u kružnom obliku prikazuju grupe anđela, a najmanja polja cvjetne ornamente, ukupno 27 slika. U apsidi iznad oltara nalaze se četiri velike slike, koje prikazuju uznesenje Marijino, obrezivanje Kristovo, Isusa kao dijete pred velikim svećenikom i jednu scenu iz Marijina života.”

Tu zapravo završava prikaz crkve i slika u njoj, jer se dalje govori samo o velikoj godišnjoj svečanosti Gospe od Škrpjela 15. kolovoza, kada na otočić dolaze tisuće ljudi iz okolice. Čitajući sada pomnije Laforestov tekst o Kokolji, dolazimo do spoznaje da slične opise, prosudbe i misli nismo našli u literaturi koja je prethodila Laforestovoj knjizi, pa sa sigurnošću možemo zaključiti da se nije služio ranijim tekstovima i da je u svojem prikazu Kokoljina života i rada bio potpuno originalan i samosvojan. S obzirom na njegovo bečko školovanje u sasvim drugoj struci (trgovačkoj), a o nekom drugom usmjerenju, osim fotografije, nisam našla ni podataka ni tragova, treba se upitati odakle Laforestu tolika širina zapažanja i izricanja vlastitih, najčešće plauzibilnih sudova, koje smo i prije spominjali pri opisivanju Splita, Dioklecijanove palače i Solina još iz 1878. godine. Rezultate vidimo, ali za sada još nemamo odgovora.

U ranijim poglavljima knjige Laforest je, na svoj specifičan način, opisao put brodom do Kotora a zatim i izlet u Crnu

3. Veduta Perasta sa selima Stoliva, u pozadini Lovčen

Goru, nabrajajući mjesta koja je vidio i iznoseći potpuno osobne dojmove o uzbuđujućim ljepotama bokeljskoga pejzaža, dopunjujući ih podacima o klimi, visini okolnih brda, o trajanju puta i slično. U tekstu o Gospi od Škrpjela Laforest i opet opisuje jedno putovanje, ovaj put u svijet umjetnosti, u posvećene prostore crkve, koja je, po njegovim riječima, mala riznica umjetnina. Stigavši na kraju do osobe i osobnosti Kokolje, kreatora svega toga, iznio je na sličan način svoje viđenje i svoje mišljenje o čovjeku, njegovu djelu i začuđujućoj vrijednosti tog rada, nastalog samozatajno u izolaciji provincijskog okruženja i daleko od svjetskih centara umjetnosti.

Kratak, sažet i zgusnut prikaz Kokoljina djela izaziva dojam (možda i pogrešan?) da se Laforest na svojem putovanju po Boki iskrcao na otočiću, ušao u crkvu, ostao zapanjen bogatstvom slikama prekrivenog interijera i pristupio, na svoj već od prije poznati način, opisivanju i valorizaciji viđenoga. Slike je pobrojio i, kao usput, analizirao i vrednovao kompoziciju, grupiranje, razdiobu svjetla i sjene na njima, naročito crtež i kolorit, koji ga se naročito dojmio. Pomišljajući na majstora, uočio je korijene njegova školovanja u Veneciji i uvrstio ga među značajne umjetnike njegova vremena. Čitav tekst izgleda kao da je sročan u jednom dahu, pod neposrednim dojmom neočekivane umjetničke kvalitete lokalnog majstora, i to na malom otočiću usred dramatičnog pejzaža bokokotorskog fjorda.

Postupak je možda bio i drugačiji, možda se našlo vremena za nekoliko posjeta otoku, pa i za duže razmišljanje o kreatoru

slikarskog ukrašavanja crkve, ali je rezultat, s današnjega gledišta, vrijedan najveće pažnje.

Potvrdu za ispravnost ovakva vrednovanja Laforestovih zapažanja i razmišljanja nalazim u već spomenutom radu Krune Prijatelja, koji je 54 godine kasnije Kokolju svrstao među naše jače individualne osobnosti, kao što su bili Čulinović, Božidarević, Hamzić, Medulić, Klović i Federico Benković. Lik Tripa Kokolje je, po njemu, možda najmanje poznat stručnjacima i široj publici, premda je on i životom i radom bio najviše povezan uz svoj narod i uz svoj rodni kraj. U siromašnom slikarstvu baroka na našem Primorju on je, po Prijateljevu mišljenju, jedan od najjačih. Prijatelj u njemu vidi odraz barokne nemirne Boke u usponu, njezinih društvenih i socijalnih prilika i odraz jedne određene sredine, usporedo i svjetske i usko provincijske.

Na kraju prikaza o Kokoljinu djelu Prijatelj u nekoliko riječi postavlja tog našeg slikara u vrijeme i prostor, te kaže da je Kokolja “komponenta općeg manirizma kasnog baroka mletačkog Seicenta” i dalje “ako se njegovo djelo detaljno analizira, nesumljivo je da se nalazimo i pred stvaralačkim časovima, u kojima je dodirnuo stepen čiste umjetnosti i odrazio osjećaje jednog duha, koji bi se u drugim vremenima i prilikama i drukčije i slobodnije bio razvio”.

Iz svega toga vidimo kako je Laforest-laik, u kratkom tekstu, ali i između redaka, od svih autora koje smo od 1811. do 1952. godine mogli pratiti, bio najbliži mišljenju uglednog znanstvenika Krune Prijatelja i kako je Laforestov “kamenčić” sada zbilja postavljen na svoje mjesto.

4. Kotor, zapadna strana

Putovanje do Kotora

Knjigu smo, čini se, počeli listati od kraja, pa i prikaz djeluje inverzno, no sadržaj je, kako smo već naglasili, diktirao redoslijed. U prvom poglavlju, koje nosi naslov *Fahrt nach Cattaro*, a kojim se vraćamo na početak, Laforest se predstavlja kao putnik i kao putopisac. Poput Wagnerova Siegrida, koji putuje Rajnom, Laforest plovi mirnim vodama Boke i upoznaje ljepote zaljeva. Putovanje započinje širinama Tivatskog zaljeva, da bi se, prošavši uskim Verigama i ploveći uz slikovite otočice Sv. Đorđa i Gospu od Škrpjela, našao među visokim stijenama kamenih brda i na kraju puta stigao do Kotora, jedinstveno smještenoga gradića pod okomitim liticama, s dijademom utvrda i kula visoko nad gradom.

Za Laforesta je Boka kotorska jedan od najljepših kutaka Europe, a po njegovu mišljenju ne može se u ovom dijelu svijeta zamisliti slikovitije putovanje, osim plovidbe norveškim fjordovima ili Dardanelama.

Karakter vodiča, a to mu je sudeći po predgovoru bila i intencija, pokušava dati odmah na početku, navodeći konkretni brzi brod "Graf Wurmbrand", koji udaljenost od Gruža do Kotora savladava u "nevjerojatno kratkom vremenu" od tri sata. Sve ostalo je putopis, pun osobnih dojmova, opisa prirode, kontrasta mediteranskog zelenila i surovih brdskih masiva koji okružuju zaljev.

Njegov brod ulazi u zaljev između Punte Oštro i utvrđenog otočića Mamula. Plovi uz Herceg Novi, koji na njega djeluje slikarski, kao i Meljine s manastirom Savina. Brod posjećuje

Risan, nekadašnje sjedište ilirske kraljice Teute, i skreće prema Perastu i Dobroti, gdje se pod visokim kamenim brdima proteže duga zelena obala s malim naseljima usred maslinika i vinograda. Toj majestetičnoj ali i melankoličnoj slici nasuprot stoji, u blistajućem svježem zelenilu, Prčanj, a u samom dnu zaljeva i Kotor, cilj Laforestova putovanja bokokotorskim zaljevom.

Svoje dojmove Laforest popraćuje i dokumentira s tri fotografije, od kojih veduta Perasta, s Gornjim Stolivom kao orlovim gnijezdom u pozadini, s obzirom na rasvjetu i kompoziciju jedva da je ikad bila bolje snimljena (sl. 3).

Kotor

U poglavlju o Kotoru fotografije su nadmašile tekst, a jedna od njih mu i prethodi. To je široka panorama grada u zagrljaju impozantnih brda i okomitih stijena, koja svojom snagom izvrsno navješćuje temu (sl. 4). Ta je vizura, inače snimljena i u drugim rasvjetama, već postala antologijskom u hrvatskoj fotografiji 19. stoljeća, a po njoj je, s mnogo dodane mašte, crtana i gravura Ludwiga Hansa Fischera u već spomenutom Petermannovu vodiču po Dalmaciji, godinu dana nakon Laforestove knjige o Boki kotorskoj.

Odmah zatim, već iza druge stranice teksta, otisnuta je panorama luke i gradskih bedema, snimljena s juga. Na njoj je u prvom planu veliki jedrenjak s križnim jedrima, a prvi put je na slici i bijeli parobrod, možda baš onaj brzi, kojim je Laforest plovio do Kotora.

5. Katedrala sv. Tripuna

Slijedi fotografija katedrale sv. Tripuna, snimljena u optimalnoj rasvjeti, s desetak osoba pred crkvom i dugom sjenom preko sredine trga (sl. 5). Ta je fotografija jedno od kasnijih Laforestovih remek-djela i znatno nadmašuje sve ranije snimke tog istog motiva, pa i njegove vlastite.

Što se teksta tiče, Laforest u ovom poglavlju, na sebi svojstven način opisuje, grad. Opisuje položaj, ulazi u gradsko tkivo, govori o klimi, citira s tim u vezi Porfirogeneta. S mnogo ljubavi i poznavanja opisuje cvijeće i mnoštvo "druge djece Flore", a završava opisom alpskog rumenila, fenomenom koji se na morskim obalama rijetko može doživjeti.

Laforest iznosi mišljenje da bi se rijetko moglo naći mjesto koje ima tako surovo-romantičan položaj kao grad i utvrda Kotor. Nad gradom kao da se uzdiže okomita stijena kolosalne brdske piramide, a ispod nje se do mora proteže komad zemlje na kojemu je podignut grad — oaza u kamenoj pustinji.

Unutrašnjost grada ne zavređuje, po njemu, mnogo pažnje i nema mnogo vrijednih sadržaja. Od građevina ističe samo

crkvu sv. Tripuna s lijepim glavnim oltarom, dok ostale sakralne građevine u ovom tekstu i ne spominje. Sam grad ima mnogo uskih ulica i malih trgova, a kuće su uglavnom bez ukrasa, osim nekoliko gotičkih prozora i grbova iz venecijanskih vremena. U prvom susretu s gradom sve mu se čini tmurno, sivo i melankolično, naročito u zimskim mjesecima, kad sunce zalazi već u tri sata. Tu Laforest, u bilješci, ispravlja Konstantina Porfirogeneta, koji je pisao da zimi u Kotoru sunce uopće ne izlazi.⁹

A onda se odjednom oduševljava blagim zimama, kad se već u veljači sve zazeleni, kad se u Dobroti zlatne naranče žare u tamnom zelenilu, kad procvatu mogranji i kad struči raznog cvijeća pojačavaju draž pejzaža. Upravo ovdje pruža nam se prilika da Laforesta — fotografa i pisca — upoznamo i u drugom svjetlu, kao ljubitelja i dobrog poznavaoa cvijeća i drugog mediteranskog raslinja. Uz svu raniju širinu interesa, od pejzaža, arhitekture, povijesti i umjetnosti, koju je pokazao opisujući Split i Kotor, on širi svoje zanimanje i prema botanici. Na jednome mjestu nabraja desetak vrsta cvijeća po zidinama i hvali bogatstvo bokokotorske mediteranske flore, od lovora, badema, dudova, smokava i oleandara do pelargonija, hortenzija i tulipana.

Kad smo već kod tulipana, u obitelji se spominju njegova putovanja do Nizozemske, od kuda je donosio sjemenje, sadnice cvijeća i lukovice tulipana.

Laforest završava ovo poglavlje i opet na način vodiča. Preporuča cjelodnevno putovanje lokalnim parobrodom, koji dotiče sva manja mjesta na obali. Pisac ih nabraja, ali ih na ovome mjestu ne opisuje.

Tri preostala poglavlja nose naslove:

Izlet u Crnu Goru

Povijesni pregled Boke

Svečanost Sv. Tripuna i Bokeljska mornarica

Njihovi sadržaji teško bi se mogli uklopiti u okvire našeg prikaza, pa ćemo ih ostaviti za neku drugu priliku. Prvo od tih poglavlja posvećeno je opisu putovanja, s mjestimično naglašenim karakteristikama vodiča. Drugo opisuje povijest Boke s pozicija znanosti na kraju 19. stoljeća, i to bez navođenja izvora i literature. Treće je posvećeno legendi o Sv. Tripunu i opisu proslave u njegovu čast. Posebnu vrijednost ima ipak

⁹ Bilješka u originalu glasi: "Der kaiserliche Geschichtsschreiber Porphyrogenetus (Constantin VII) übertreibt wohl ein wenig mit der Behauptung, dass in Cattaro die Sonne im Winter gar nicht, im Sommer nur um die Mittagsstunde zu sehen ist."

¹⁰ Tu su još fotografije bokeljske mornarice, Sutomora, Cetinja, Njeguša s Lovćenom, Rijeke Crnojevića i kanjon prema Skadarskom jezeru te mnoge druge, sve do snimke tržnice u Podgorici.

6. Kotor, Bokeljska mornarica

prikaz nastanka i djelovanja bokeljske mornarice, koji je detaljnim opisima svečane ceremonije i poznatoga kola prethodio svim kasnijim tekstovima o toj temi (sl. 6).

Sasvim na kraju knjige, zapravo u dodatku koji nije paginiran, otisnut je dug popis od 190 Laforestovih fotografija pod velikim naslovom: VERZEICHNISS PHOTOGRAPHISCHER ANSICHTEN AUS DER ANSTALT VON FRANZ LAFOREST IN CATTARO.

U prijevodu: Popis fotografskih veduta iz zavoda Franza Laforesta u Kotoru. To je neke vrste dodatak u formi kataloga, u kojem je Laforest nanizao mnoštvo fotografskih naslova i motiva koje nudi na prodaju u svojem kotorskom atelijeru. Na prvi pogled čitatelj će ostati začuđen, jer popis, koji počinje sa Zadrom, Šibenikom, Trogirom i drugim gradovima Dalmacije, nema nikakve veze s temom knjige. Listajući međutim dalje, već na trećoj stranici popisa, naići će na niz

od pedesetak naslova s područja kojem je knjiga o Boki kotorskoj posvećena i uvjeriti se da se tema nastavlja, a preko bogatstva motiva i proširuje.

Gradovi i mjesta, brdoviti pejzaži i sakralni objekti koji su u knjizi bili prikazani u riječi, sada mogu biti pristupačni i u slici. U kontinuiranom nizu, počevši od broja 97, spomenuti su bokokotorski motivi i mjesta uz obalu, od Herceg Novog, Tivta, Risna, Perasta, Dobrote, Prčnja preko Kotora, pa čak i do Budve i Staroga Bara, čime je i sama knjiga dobila novu dimenziju.¹⁰

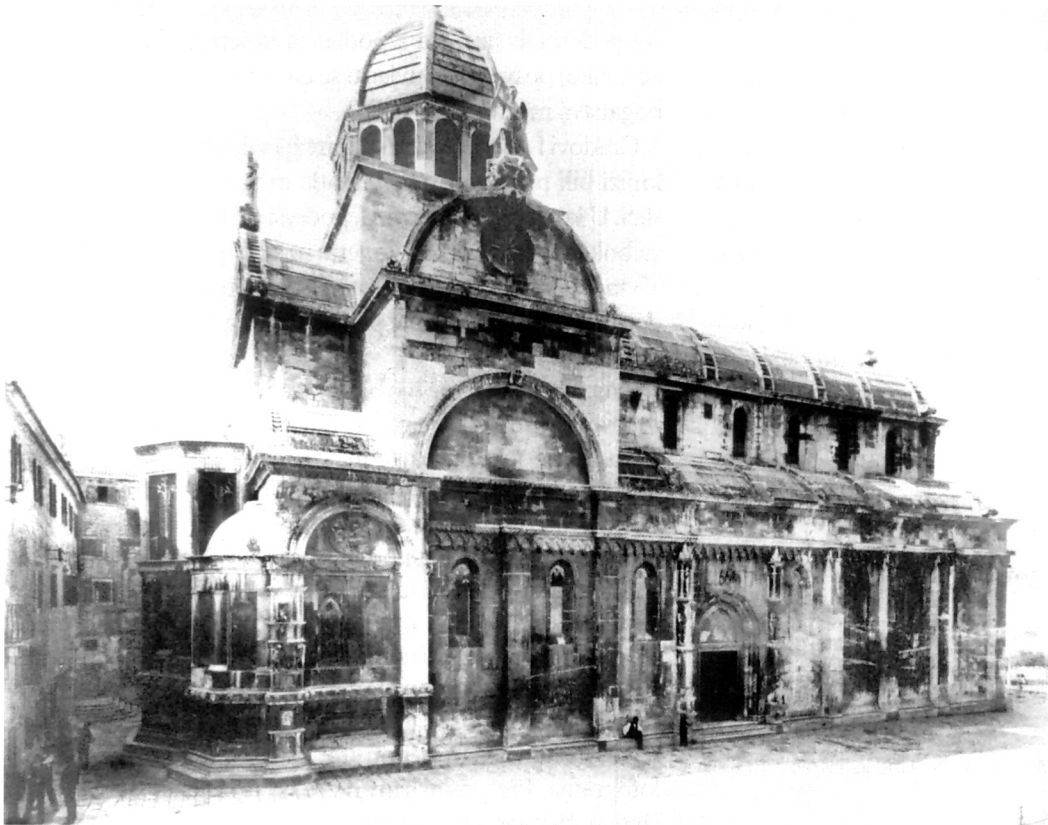
Krug kotorske teme bio bi time zatvoren, ali se, zahvaljujući upravo popisu iz knjige, otvara nova, za Laforesta još značajnija tema, a to je obrada istovremeno sastavljenog velikog albuma iz 1898. godine, koji pod naslovom ALBUM VON DALMATIEN okuplja sve fotografije koje su u popisu navedene, i to u originalnom formatu oko 24 x 30 cm, u kojem su bile i snimljene. Od tog velikog i voluminoznog djela, koje zapravo predstavlja pregled njegove tridesetogodišnje fotografske prisutnosti na području Dalmacije, nije se nažalost sačuvao ni jedan kompletan primjerak. U obiteljskoj zbirci Laforestovih ostale su samo jedne originalne korice s naslovom u zlatotisku i jedan nepotpuni primjerak s ne više od 146 fotografija. Pretpostavljam da je taj primjerak, koji se sada čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, služio kao atelijerski radni album uzoraka za potencijalne kupce?¹¹ Prosudujem to po činjenici da stranice nisu fiksno

¹¹ Sačuvani album ima dimenzije 30x37x10 cm. Puni mu je naslov: ALBUM VON DALMATIEN PHOTOGRAPHIEN AUS DER ANSTALT VON FRANZ LAFOREST IN CATTARO

uvezane u korice i mogu se promatrati pojedinačno. Osim toga, kaširanje fotografija nije provedeno dosljedno po broju, pa su neke slike nalijepljene i na poledine kartona, ponekad i naopako. I takav album, kad već nemamo ni jednog kompletnog, još uvijek je prava retrospektiva Laforestova tridesetgodipnjeg rada. Te će nas slike vratiti, poput nekog vremeplova, u šezdesete i sedamdesete godine 19. stoljeća, kada su nastajale najranije fotografije tipičnih dalmatinskih aglomeracija, sakralnih zdanja i antičkih spomenika, od kojih sam neke, naročito one iz Dioklecijanove palače i stare Salone, već bila objavila na stranicama Peristila.

Odlučila sam upravo stoga, struci na korist a Laforestu na čast, pokazati nekoliko najboljih i za kulturnu povijest Hrvatske najznačajnijih fotografskih dokumenata, od katedrala u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku do snimke starih platana u Trstenom ili mostarskoga mosta, koja spada u same vrhunce Laforestove umjetnosti i umijeća (sl. 7-15).

Željela bih, na kraju, da ova tematska digresija doprinese potpunijem sagledavanju, a i vrednovanju Laforestova pisca i fotografa, a da njegova djela sama progovore o vrijednosti sadržaja, ali i o senzibilitetu, kulturi i majstorstvu njihova autora.

7. Šibenik, katedrala, pogled sa strane

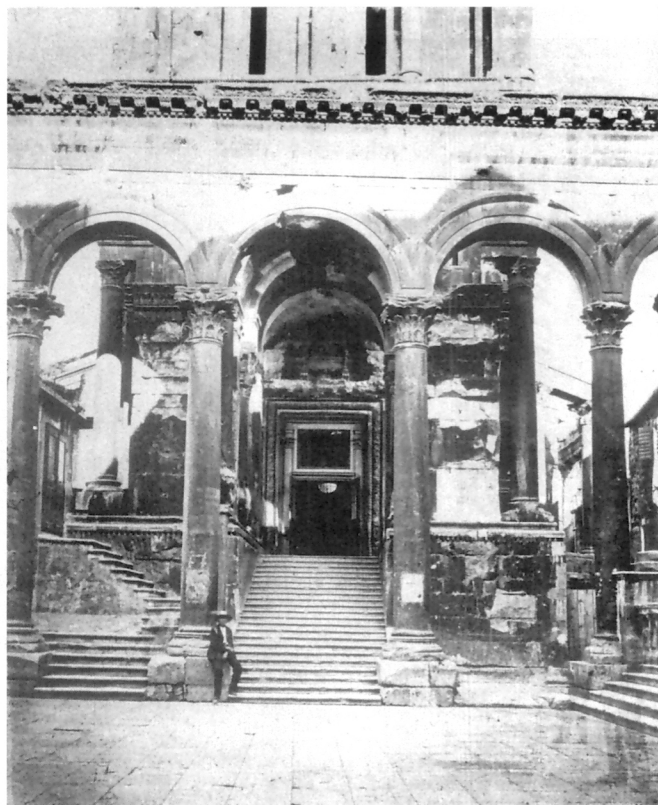
8. Trogir, katedrala

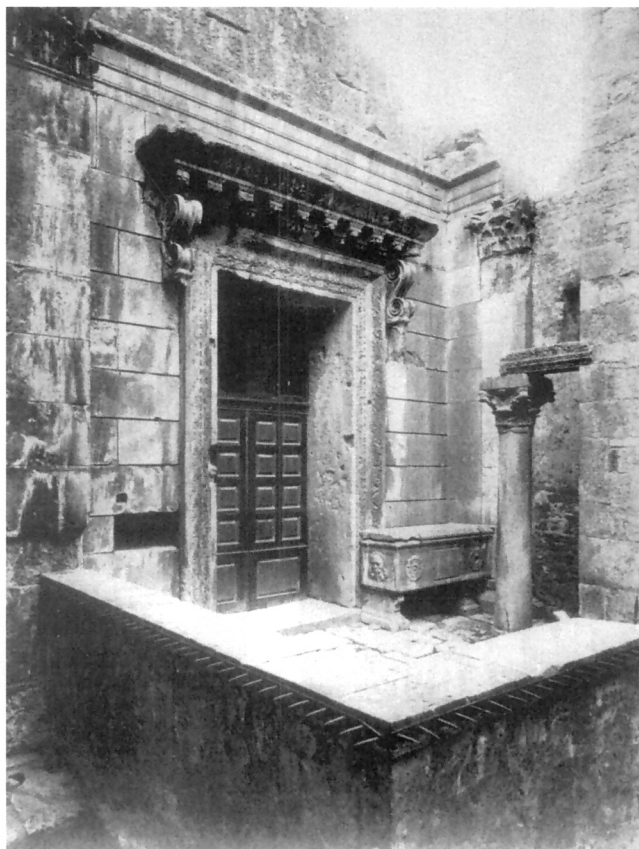
9. Zadar, katedrala

10. Trogir, portal katedrale

11. Split, ulaz u hram (katedralu)

12. Split, Eskulapov hram (krstionica)

13. Platane u Trstenom

14. Dubrovnik,
katedrala

15. Mostar, most

Nada Grčević

Franz Thiard de Laforest (1838-1911) – – Author of the Book Die Bocche di Cattaro, 1898.

In this study the author returns to the interesting personality of the Viennese photographer Franz Thiard de Laforest (Vienna, 1838 – Kotor, 1911), about whom she wrote in the latest issue of the *Peristil* (45, 2002). Therein she described and analyzed his book *Spalato und seine Alterthümer* (1878), in which Laforest figured as the author of the text and the original photographs, and as publisher.

This study deals with another Laforest book, *Die Bocche di Cattaro* from 1898, in which he again appears both as the author and publisher. The author of the study first describes the travel related sections of the book, and then, in the chapter on the Madonna's Island she singles out a so far unknown texts by Laforests on Tripo Kokolja (Perast, 1661 – Korčula, 1713), a painter from Perast who, after studies in Venice, painted high quality paintings for the church of Our Lady of Škrpjel on an island in front of Perast.

In the analysis of the text (which is quoted in totality) she has discovered several original and daring evaluations of Kokolja's work, in particular on Venetian influences, as Laforest, in opposition to many other writers, denies any influence of great Renaissance artists. She concludes that Laforest's ideas came closest to those of contemporary scholars, e.g., Dr. Kruno Prijatelj as expressed in his capital work on Tripo Kokolja (1952).

Laforest's text has been overlooked by all experts and it does not appear in any bibliography on Kokolja, not even in that by Prijatelj; the author corrects this oversight and accords the Laforest text its deserved place as a missing piece on Kokolja oeuvre.

At the end of the book there is a long list of 190 photographs, Laforest had been taking along the Dalmatian coastland since the sixties. The list is accompanied by an album entitled "Album von Dalmatien – Photogtaphien aus der Anstalt von Franz Laforest in Cattaro." The album contains in the original format of 24 x 30 centimeters all the photographs listed.

The author has selected several reproduction from the book, and also a dozen photos from the large album on Dalmatia containing some of the earliest, and the best, photographs of Dalmatian cathedrals of Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik, and Kotor. The series of reproductions ends with a picture of the Old Bridge in Mostar, considered one of Laforest's masterpieces.